

високої культури землеробства”, діяли будинок культури і бібліотека.

На прощання короткої гостини ми з мамою пішли на старе захаращене кладовище, де поховані прадід Максим, дід Микита і дід Онаній. Інші діди, брати діда Микити – Василь, Самсон і Федот, – яких я не бачив, знайшли свою останню гавань на цвинтарях в інших селах.

За всіх їх пов’язали на хресті на могилі діда Микити рушник, постояли і пішли на нове кладовище, де покоїлась баба Олександра: вклонилися. Тихо, як над вічним покоем... Край дороги стояв дерев’яний хрест з маленькою іконкою, щоб зупинялись і задумувались подорожні. Затримались ми з мамою і подумки окинули поглядом могили всіх дідів Акуленків. Для онуків вони як мудрі орли, що закінчили свій життєвий політ, склали натружені крила і опустились навечно в сиру землю. На пам’ять залишили ім’я.

Акуленко В. И. Подранки войны из страны детства.

В статье идет речь о военно-правовом режиме на оккупированных территориях рейхкомиссариата Украины, а также государственно-правовое регулирование послевоенной жизни УССР.

Ключевые слова: война, немецкая оккупация, рейхкомиссар, Верховный Совет УССР, село Комаровка, колхоз, голод 1946–47 гг., Московия.

Akulenko V. I. The people traumatized by war from the country childhood.

The article describes the military-legal regime in the occupied territories of Reich Commissariat of Ukraine, and state-legal regulation of the postwar life of the Ukrainian SSR.

Keywords: war, German occupation, Reich Commissioner, the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR, village Komarovka, collective farm, famine 1946–47, Muscovy.

УДК 340.141=172:340.132.6

Бедрій М. М.
Львівський національний університет
імені Івана Франка

ЛИТОВСЬКЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО: ДЕЯКІ ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ

Стаття присвячена деяким історико-юридичним аспектам литовського звичаєвого права. Досліджено вплив звичаєвого права литовського народу на законодавство Великого князівства Литовського та його роль в умовах відсутності литовської державності. Проаналізовано такі литовські правові звичаї: виборність князя, право приватної власності на землю, віно, юридична відповідальність сім’ї, кваліфіковане утоплення та процесуальне представництво.

Ключові слова: правовий звичай, литовський народ, Велике князівство Литовське, приватна власність, юридична відповідальність.

Розвиток наднаціональної правової системи України та потреби її європейської інтеграції спонукають до роздумів над спільними та відмінними рисами історичної еволюції права українського й інших європейських народів. Особливий інтерес у цьому контексті становить право литовського народу, який від XIV ст. мав тісні культурні, політичні та юридичні контакти з українським народом. Оскільки

первинним джерелом права більшості народів світу був правовий звичай, варто звернути увагу на литовське звичаєве право, що стало фундаментом правової системи Великого князівства Литовського та відіграло важливу роль у збереженні ідентичності литовського народу під час його перебування в складі Російської імперії.

Питання історії литовського права з XIX ст. і до сьогодні не виходить з кола наукових інтересів українських дослідників, адже вона тісно пов'язана з історією українського права. На цьому, як відомо, наголосив у своїй праці “Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русскаго права” Ф. Леонтович [1]. Більше того, в Україні була сформована наукова школа так зв. західно-руського права (М. Іванішев, М. Ясинський, М. Владимирський-Буданов та ін.), яка займалася вивченням права Великого князівства Литовського. Її традиції продовжувала розвивати Комісія для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН на чолі з М. Василенком.

Сучасні дослідники також активно вивчають правову систему Великого князівства Литовського, про що свідчать цікаві праці І. Бойка, Т. Бондарук, М. Кобилецького, С. Ковальової, М. Крумаленка, О. Сокальської, І. Усенка, Б. Тищика та ін. Особливої уваги заслуговують дослідження литовсько-руського права професора П. Музиченка (1949–2011). Водночас на сьогодні малодослідженою залишається проблема розмежування правових звичаїв литовського та руського походження у Великому князівстві Литовського, і загалом питання автентичного звичаєвого права литовського народу. У зв'язку з цим викликає певний інтерес пізнання національних особливостей литовського звичаєвого права.

Автохтонним населенням етнічної території Литви вважають племена балтів, які з найдавніших часів заселяли правобережжя р. Неман, її нижню та середню течії. На початку нашої ери вони почали утворювати племенні союзи жемайтів, ятвягів і аукштайтів. Протистояння зі сусідніми народами змушувало їх солідаризуватися, однак процес утворення литовського народу був тривалим. Перша письмова згадка про литовців датується 1009 р. [2, с. 274-275]. Розпад родового ладу та державотворчі тенденції литовського народу розпочалися у XII ст., однак лише в XIII ст. великий кунігас Міндовг (1195–1263) зумів створити єдину Литовську державу. Він також включив до її складу Чорну Русь (територія сучасної Білорусі). У XIV ст. територію Литовської держави за рахунок князівств колишньої Київської Русі істотно розширив князь Гедимін, його сини Любарт і Ольгерд, внаслідок чого Велике князівство Литовське стало однією з наймогутніших держав Європи [3, с. 376]. З 1569 р. внаслідок Люблінської унії Велике князівство Литовське перебувало в складі Речі Посполитої, а після її поділів наприкінці XVIII ст. литовські землі були інкорпоровані в Російську імперію аж до проголошення незалежності Литви у 1918 р.

У період середньовіччя формування литовської правової системи відбувалося під впливом руського (українського та білоруського права), оскільки слов'янські землі становили більшість території Великого князівства Литовського. Відтак до прийняття Статуту 1529 р. на цій слов'янській території продовжували діяти джерела руського права – правові звичаї, “Руська правда”, законодавство князів, збірники візантійського права тощо. Однак на час створення Великого князівства Литовського вже існувало власне литовське звичаєве право, норми якого також діяли в тогочасному суспільстві

та доповнювалися судовою практикою. Оскільки литовські правові звичаї доволі часто синтезувалися з українськими та білоруськими, їх зміст доволі складно встановити.

Як відомо, першою кодифікацією права Великого князівства Литовського був Судебник Казимира IV Ягеллона 1468 р. Вже у цьому документі відчувається поєднання литовських і руських елементів правового регулювання. У Статутах Великого князівства Литовського (далі – Статути ВКЛ) 1529 р., 1566 р. і 1588 р., крім згаданих елементів, додалися впливи польського та німецького права. Хоча Статути ВКЛ містять чимало посилань на правові звичаї, складно розрізнити які з них мають литовське походження, а які – руське. Так, Статут 1566 р. відсилає до давніх звичаїв, регулюючи статус хорунжих, які повинні були “за стародавнім звичаєм утримуватися” (ст. 7 розд. II), князівських урядників (ст. 10 розд. III), компетенцію возного (ст. 5 розд. IV), відшкодування польових збитків (ст. 2 розд. XIII), утримання прибудної худоби (ст. 24 розд. XIV) та ін. Статут 1588 р. використовує термін “звичай” у різних відмінках аж 50 разів, однак часто має на увазі не стільки певні правові звичаї, а попередні закони [4, с. 195-196].

Звичаєве право в документах Великого князівства Литовського позиціонується під доволі різними термінами – “звичайний порядок”, “обикновеніє”, “старина”, “обичай давній”, “добрі нрави” тощо [5, с. 121]. Безперечно, чимало із правових звичаїв мали руське походження. Класичним прикладом рецепції україно-білоруського правового звичаю у литовське право була ст. 9 розд. XIV Статуту ВКЛ 1588 р., яка постановила організувати копні суди в тих громадах, у яких раніше їх не було [6, с. 336-337]. Передусім, це стосувалося литовських земель. Водночас слід розуміти, що далеко не всі правові звичаї литовського народу були запозичені від українців і білорусів. Діяло також і автентичне литовське звичаєве право, елементи якого є маловідомими. З метою поглиблення знань про нього спробуємо проаналізувати такі литовські правові звичаї: виборність князя, право приватної власності на землю, віно, юридичну відповідальність сім’ї, кваліфіковане утоплення та процесуальне представництво.

Виборність князя. До припущення про наявність у литовців правового звичаю виборності князя спонукає ст. 2 розд. III Статуту ВКЛ 1588 р., в якій встановлено “всіх князів і пани-рад, як духовних, так і світських, і всіх урядників земських і двірних, панів хоругових, шляхту, лицарство, міщан і всіх людей посполитих у Великому князівстві Литовському і у всіх землях цієї держави маємо зберігати при свободах і вольностях християнських, у яких вони, як люди рівні, вільно обираючи собі здавна і з вічних своїх предків собі панів і господарів, великих князів литовських” [6, с. 82]. Звісно, можна було б вважати принцип виборності глави держави новацією та наслідком прийняття “Генріхівських артикулів” 1573 р., які скасували спадкові засади монархічної влади у Речі Посполитої та передбачили виборність її короля [7, с. 115]. Проте зробити такий висновок не дозволяє формулювання цитованої статті Статуту ВКЛ 1588 р. – “вільно обираючи собі здавна і з вічних своїх предків”. Воно вказує саме на прадавні корені правового звичаю виборності литовських князів.

Радянський історик В. Пашуто обґрунтовано стверджує, що уже на початку XIII ст. влада литовських князів була спадковою. Утвердження спадкового принципу монархічної влади супроводжувалося іншими процесами посилення політико-правового статусу князя. Починаючи з Міндовга (1195–1283), влада литовських князів

планомірно зростала, вони управляли державою та її військом, призначали намісників для місцевого управління, мали право засуджувати на смерть своїх підданих тощо [8, с. 342-343]. Відтак можемо припустити, що правовий звичай виборності князів у литовського народу існував до початку XIII ст., а внаслідок централізації влади Міндовгом був замінений спадкуванням трону синами князя.

Право приватної власності на землю. У додержавний період литовського народу єдиним суб'єктом права власності була "куопа" (родова община) [9, с. 201]. З утворенням держави земельна власність поступово індивідуалізувалась. Однак можливості її відчуження тривалий час перебували під державним контролем. Особливо це стосувалося земель, які були надані шляхтичам за службу князеві (так зв. данини). Зокрема Статут ВКЛ 1529 р. дозволяв розпоряджатися лише третинною від земельною ділянки, отриманої за службу. Згодом це обмеження було скасоване двома наступними Статутами ВКЛ [10, с. 35-36]. Селянам за законодавством Великого князівства Литовського дозволялося мати у власності лише рухоме майно, проте тогочасні документи вказують на те, що де-факто селяни володіли окремими земельними ділянками на праві приватної власності відповідно до звичаєвого права [11, с. 114-115].

Під час перебування литовських земель у складі Російської імперії, яке розпочалося після поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) литовський звичаєво-правовий інститут права приватної власності на землю неодноразово вступав у колізію з російським законодавством. Зокрема литовці не могли змиритися із законодавчим положенням, за яким земельна ділянка належить усій сім'ї, а не самому голові родини. Російське законодавство забороняло йому вільно ділити таку землю або продавати її. Щоб обійти цю заборону, литовці здавали землю у довгострокову оренду із одночасною позикою грошей в орендаря. Як наслідок, відбувався прихований правочин купівлі-продажу землі. З'ясовуючи причини такого шанобливого ставлення литовців до права приватної власності на землю, російський етнограф Ф. Кудринський дійшов висновку, що литовці переконані в тому, що "у їх власності немає жодної п'яді землі, яка не була б орошена кров'ю та потом їх предків, і яка в багатьох випадках коштувала їм честі та навіть життя" [12].

Віно у литовському звичаєвому праві було майновим внеском чоловіка перед укладенням шлюбу, який ставав власністю його дружини. Згодом правовий звичай віна був санкціонованим у Статутах Великого ВКЛ. Так, ст. 1 розд. IV Статуту ВКЛ 1529 р. зазначалося: "Вдова, що залишилась на вдовиному стільці, має від чоловіка віно та дорослих синів, повинна залишитися тільки при своєму віні... Якщо ж вона не має від чоловіка свого віна, то повинна отримати у всьому рівну зі своїми дорослими дітьми частку в коштовностях і у майні рухомому і нерухомому" [13, с. 228-229]. Отож, віно позбавляло дружину права на частку у спадщині її чоловіка.

У Статутах ВКЛ 1566 р. і 1588 р. вказувалося, що розмір віна не повинен перевищувати третини нерухомого майна чоловіка. Зокрема в ст. 1 розд. V Статуту 1566 р. визначався порядок оформлення вінового запису, а також регламентувалась процедура встановлення його достовірності. Коли вінового запису не було, то після смерті чоловіка дружина отримувала право успадкувати рівну з іншими спадкоємцями частку його майна. Якщо вдова, яка належала до привілейованої суспільної групи, вдруге виходила заміж, інші спадкоємці повинні були виплатити їй 30 кіп грошей, щоб

усунути її від реалізації права на спадщину. У випадку, коли маєток покійного шляхтича мав вартість меншу від зазначеної суми, тоді з цього майна виділялася четвертина [14, с. 328].

У ст. 2 розд. V Статуту ВКЛ 1588 р. зазначалось, що розмір віна повинен був удвічі перевищувати розмір посагу (приданого) дружини, яке давали їй батьки у зв'язку з укладенням шлюбу. Коли вдова виходила заміж вдруге, діти або інші родичі-спадкоємці мали право повернути собі майно, яке було її віном, компенсувавши його вартість у грошовій формі. Коли зять не вчиняв вінового запису, батько мав забезпечити доньку майном, вартість якого дорівнювала вартості приданого. Це майно після смерті чоловіка залишалось у повній власності вдови [11, с. 149].

Юридична відповідальність сім'ї. В історії литовського судочинства нерідко траплялися випадки, коли суд виносив вирок про відбування покарання батьком за злочин, вчинений його сином [12]. У такий спосіб литовське звичаєве право забезпечувало необхідність правового виховання батьками своїх дітей. Крім того, такі випадки були зумовлені давнім литовським правовим звичаєм колективної юридичної відповідальності сім'ї. На певних етапах розвитку він був характерним багатьом народам світу. До прикладу, кримінальне право Урарту за вчинення тяжкого злочину вимагало покарати смертю не тільки самого злочинця, але й усіх членів сім'ї [15, с. 67].

У цьому контексті варто проаналізувати статті 1, 4, 5, 6 Судебника Казимира IV Ягеллона 1468 р. Зокрема ст. 1 цього документа передбачала, що в разі, якщо злочинець не був у змозі самостійно відшкодувати заподіяні збитки, то разом із ним їх повинні були компенсувати також члени його сім'ї при умові, що їм було відомо про відповідні діяння. Від такого відшкодування звільнялися діти злочинця віком до семи років. Сім'я злочинця також звільнялася від юридичної відповідальності, якщо він не приніс украдене майно в дім, споживши, приховавши або втративши його. Водночас варто звернути увагу на те, що сім'я за нормами Судебника 1468 р. несла здебільшого майнову відповідальність, а до смертної кари міг бути засудженим лише сам злочинець [16, с. 49]. Імовірно, аналізовані статті Судебника 1468 р. мали звичаєве походження та базувалися на тогочасній практиці кримінального судочинства.

Кваліфіковане утоплення. Литовське звичаєве право надавало значну кримінально-правову охорону батькам, що відповідало ментальності литовського народу, який завжди мав велику пошану до батьківства. Коли діти неправдиво звинувачували своїх батьків у суді у вчиненні злочинів, за які їм загрожувала смертна кара, вони позбавлялися прав на спадщину. Якщо син або донька вбивали свого батька чи матір, їх засуджували до кваліфікованого утоплення, що супроводжувалося також позбавленням їх честі та повною конфіскацією майна. У ст. 16 розд. XI Статуту ВКЛ 1566 р. кваліфіковане утоплення названо "потворною та ганебною смертю". Спочатку засудженого возили по ринку та висмикували кліщами його тіло, потім поміщали у шкіряний мішок разом із собакою, півнем, вузем і кішкою, який викидали у найглибше місце найближчої водойми [14, с. 378-379]. За жодний інший злочин литовське право не встановлювало такого покарання. На звичаєве походження кваліфікованого утоплення вказує як оригінальність цього покарання, так і залучення до нього тварин – елемент, який, імовірно, мав язичницьке походження.

Процесуальне представництво. Можливість процесуального представництва в литовському праві була передбачена уже ст. 8 розд. VI Статуту ВКЛ 1529 р., а Статут

1566 р. зрівняв у процесуальних правах сторону та її представника. В окремих випадках передбачалася навіть обов'язкова участь у судовій справі представника підсудного (напр., коли йому загрожувала смертна кара). Представників у судовому процесі називали прокураторами, умоцваними чи речниками. Водночас С. Борисенко і О. Сокальська висловили цілком слушну думку, що в цей час процесуальні представники не були професійними адвокатами [17, с. 112]. Можна припустити, що литовський інститут процесуального представництва, хоча й був відносно новим у XVI ст., мав звичаєве походження, попередньо сформувався та був апробованим судовою практикою, і лише після цього увійшов у статутне законодавство. Про це зокрема свідчить наявність процесуального представництва в XVI ст. у копних судах, які керувалися у своїй діяльності, насамперед, звичаєвим правом. Так, 23 жовтня 1552 р. Микола Івашкевич доручив Миколі Нарушевичу представляти його інтереси на копі, у зв'язку з тим, що його стан здоров'я не дозволяв йому особисто взяти участь у засіданні копного суду [18, с. 2].

Таким чином, історико-юридичний аналіз окремих правових звичаїв литовського народу дозволяє стверджувати, що литовське звичаєве право мало глибокі корені, істотно вплинуло на законодавчі кодифікації Великого князівства Литовського та продовжувало діяти навіть в умовах Російської імперії. Попри наявність власної традиції, на литовське звичаєве право мало значний вплив і руське право (українські та білоруські правові звичаї). Литовські правові звичаї від найдавніших часів мали широкий спектр правового регулювання, однак він поступово звужувався, і в XX ст. був зведений до мінімуму. Водночас звичаєве право відіграло фундаментальну роль у формуванні національних правових цінностей і правової культури литовського народу.

Використані джерела:

1. *Леонтович Ф.* Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права / Ф. Леонтович // Антологія української юридичної думки. Т. 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Юрид. кн., 2002. – С. 155-223.
2. *Дахно І. І.* Країни світу: енциклопедичний довідник / І. І. Дахно, С. М. Тимофієв. – К. : МАПА, 2011. – 608 с.
3. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час) / за ред. Б. Й. Тищика. – Львів : Світ, 2006. – 696 с.
4. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка. – К. : Наукова думка, 2006. – 280 с.
5. *Кушинська Л. А.* Звичаєве право України / Л. А. Кушинська. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – 209 с.
6. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. – Т. 3 : Статут Великого князівства Литовського 1588 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2004. – Кн. 2. – 568 с.
7. *Музиченко П. П.* Історія держави і права України / П. П. Музиченко. – К. : Знання, 2007. – 471 с.
8. *Пашуто В. Т.* Образование литовского государства / В. Т. Пашуто. – М. : Изд. АН СССР, 1959. – 532 с.
9. *Ефименко А.* Копные суды в Лѣвобережной Украинѣ / Александра Ефименко // Кієвская старина. – Томъ XIII. – Кієвъ, 1885. – С. 189-203.
10. *Бедрій М.* Становлення та розвиток інституту права власності за Литовськими статутами / Мар'ян Бедрій // Правова система, громадянське суспільство та держава : тези доп. наук.-практ. конф. 10-12 травня 2007 р. – Львів, 2007. – С. 35-36.

11. Майкут Х. В. Цивільне право за Литовськими статутами: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук "12.00.01" / Майкут Христина Василівна. – Львів, 2009. – 218 с.
12. Кудринский Ф. Юридическая воззрения литовцев / Федот Кудринский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.russianresources.lt/archive/Vilnius/Kudrin_18.html
13. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. – Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – 464 с.
14. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. – Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – 560 с.
15. Сукиасян А. Г. Государство и право Урарту (860-590 г.г. до н. э.) / А. Г. Сукиасян. – Ереван, 1963. – 70 с.
16. Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – 112 с.
17. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.) / О. В. Сокальська. – Одеса: Інтерпринт, 2010. – 210 с.
18. Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією. Томъ XVIII: Акты о копныхъ судахъ / предсѣдатель Ю. О. Крачковскій. – Вильна, 1891. – 577 с.

Бедрий М. М. Литовское обычное право: некоторые историко-юридические аспекты.

Статья посвящена некоторым историко-юридическим аспектам литовского обычного права. Исследовано влияние обычного права литовского народа на законодательство Великого княжества Литовского и его роль в условиях отсутствия литовской государственности. Проанализированы такие литовские правовые обычаи: выборность князя, право частной собственности на землю, вино, юридическая ответственность семьи, квалифицированное утопления и процессуальное представительство.

Ключевые слова: правовой обычай, литовский народ, Великое княжество Литовское, частная собственность, юридическая ответственность.

Bedriy M. M. Lithuanian customary law: some historical and legal aspects.

The article devoted to some historical and legal aspects of Lithuanian customary law. The influence of Lithuanian customary law on the Grand Duchy of Lithuania legislation and its role in the time of the Lithuanian state absence are researched. Were analyzed such Lithuanian legal customs: the election of the prince, the right to private property of land, dowry, legal liability of family, qualified drowning and procedural representation.

Keywords: legal custom, the Lithuanian people, the Grand Duchy of Lithuania, private property, legal liability.

УДК 340.141(=161.2)"16/17"

Кушинська Л. А.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

КОЗАЦЬКЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО ЯК ЧИННИК САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ XVII-XVIII СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено українському звичаєвому праву, котре за умов відсутності держави та перебування українських земель під юрисдикцією інших країн відіграло вирішальну роль в формуванні української само ідентифікації, що в подальшому становитиме фундамент для